

Σύντομη επισκόπηση της αραβοϊσλαμικής τέχνης Η Αραβία την εποχή του Μωάμεθ

Ίσως εκ πρώτης όψεως να φαίνεται αυτονόητο το τι είναι ισλαμική τέχνη και από πού προέρχεται. Το ζήτημα όμως δεν είναι και τόσο απλό. Ο περιορισμένος χώρος ενός περιοδικού δεν επιτρέπει εκτενή πραγμάτευση του θέματος. Έτσι θα περιοριστούμε στην παρουσίαση των σημαντικότερων σωζόμενων μνημείων, ενώ η προβληματική τους θα αναφερθεί μόνο εν συντομία.

Εν πρώτοις η ίδια η ισλαμική τέχνη είναι δύσκολο να καθοριστεί με έναν απλό ορισμό δίχως να ξεληθήσουν ενστάσεις.

Το πρώτο παράδοξο είναι ότι τα κατ' εξοχήν μνημεία του αραβικού Ισλάμ, και μάλιστα ήδη από το ξεκίνημα της νέας θρησκείας, βρίσκονται εκτός αραβικής χερσονήσου με εξαίρεση την Κάαβα στη Μέκκα.

Λίγα χρόνια μετά την νικηφόρο προέλαση των αραβικών στρατευμάτων στην Αίγυπτο, την Συρία και το Ιράκ οι τέχνες ανθούν προς μια νέα κατεύθυνση, αυτό που ονομάζουμε ισλαμική τέχνη.

Νέες αρχιτεκτονικές μορφές εμφανίζονται, νέα διακοσμητικά μοτίβα.

Όμως είναι πράγματι το Ισλάμ ο φορέας των νέων μορφών και η μήτρα από την οποία γεννήθηκε το καινούργιο;

Ας δούμε κατ' αρχάς την προϊσλαμική Αραβία.

Οι Άραβες, χωρισμένοι σε διάφορες φυλές και ακολουθώντας ποικίλα θρησκευόμενα της εποχής, ήταν διεσπαρμένοι από την συριακή έρημο (από την δυτική όχθη του Ευφράτη) και την Παλμύρα ως το Ν. Ιράκ, πάντοτε δυτικά του Ευφράτη και σχεδόν ως την ανατολική όχθη του Ιορδάνη και της Νεκράς Θάλασσης.

Ήδη η Υεμένη από τον 7ο (;) π.Χ. αιώνα έχει να επιδείξει σπουδαία αρχιτεκτονήματα όχι μόνο στην ναοδομία και την κατασκευή πολυωρόφων κτηρίων, αλλά και μέχρι την κατασκευή μεγάλων υδατοφρακτών, οι οποίοι έδωσαν μεγάλη ώθηση στον πολιτισμό της Ν. Αραβίας.

Ο μεγάλος ερευνητής της ισλαμικής αρχιτεκτονικής Κρέσγουελλ θεωρούσε ότι οι προϊσλαμικοί Άραβες δεν διέθεταν κάτι που να μπορεί να ονομαστεί αρχιτεκτονική.

Παρ' ότι θα χρειαστεί καιρός για να αναθεωρηθεί αυτή η άποψη, αφού το έργο του Κρέσγουελλ υπήρξε μνημειώδες και καθοριστικό για την έρευνα, θα πρέπει ωστόσο εδώ να

αναφέρουμε τα αποτελέσματα νεωτέρων ερευνών βάσει των οποίων φαίνεται εν πρώτοις η αστικοποίηση στην αραβική χερσόνησο, και μάλιστα όχι μόνο στην Υεμένη αλλά και σε πόλεις όπως η Πέτρα, η Μέκκα, η Μεδίνα, η Τάιφ, η Νατζράν, η Δηράν, η Χίτζο στη δυτική πλευρά και η Γέρρα στην ανατολική, για να μην αναφέρουμε το πλήθος που σημειώνεται στον χάρτη του Πτολεμαίου, ή την περίφημη από την αραβική λογοτεχνία Χίρα της Νότιας Βαβυλωνίας, όπου ο βασιλιάς των Λαχμιδών έχτισε το θρυλικό ανάκτορο Χαουάρνακ. Η απαρχή αυτών των πόλεων δεν είναι γνωστή και πιθανόν να μην ήταν ιδιαίτερας πολυάνθρωπες (αν εξαιρέσει κανείς τις υεμενικές πόλεις).

Αφήνοντας κατά μέρος τις νομαδικές φυλές θα αναφερθούμε στους μονίμως εγκατεστημένους κατοίκους.

Η Μέκκα για παράδειγμα δεν ήταν εξ αρχής πόλη σύμφωνα με τις παραδόσεις· ακόμη και τα αρχικώς κυκλικά σπίτια μετετράπησαν πολύ αργότερα σε ορθογώνια. Το υλικό κατασκευής των οικιών φαίνεται να ήταν ως επί το πλείστον πλίνθοι. Ας μη φαντασθεί όμως κανείς ότι η πλίνθος ως υλικό σημαίνει αυτομάτως αρχιτεκτονική επιπέδου καλυβών, διότι ήδη από την Ασσυροβαβυλωνιακή εποχή συνεχώς έως σήμερα αποτέλεσαν υλικό οικοδομής ακόμη και ανακτόρων και τειχών πόλεων, όπως θα δούμε άλλωστε και παρακάτω.

Από την άλλη πλευρά η Μεδίνα (αραβ.: Μαντίνατου 'λ-Γιάθριμπ = πόλη του Γιάθριμπ) φαίνεται ότι είχε πολύ περισσότερο την δομή μιας πόλεως, αποτελούμενη ακόμη και από πολυώροφα κτήρια των οποίων η αρχιτεκτονική πιθανόν να εξαρτάτο από την νοτιοαραβική αρχιτεκτονική.

Και οι δύο πόλεις, η Μέκκα και η Μεδίνα, ήταν ωστόσο ανοχύρωτες. Η πόλη Ταϊμά από την άλλη, στα ΒΔ σύνορα της Σαουδικής Αραβίας, όπως και η Τάιφ, σε ελάχιστη απόσταση από την Μέκκα, ήταν οχυρωμένες με τείχος.

Οι πόλεις διέθεταν φυσικά και αγορές, μεγάλους ανοιχτούς χώρους. Σε ό,τι αφορά την Μέκκα, ήταν ένα προσκυνηματικό κέντρο κάποιου είδους λατρείας των προγόνων συνδεδεμένης με την Άγαρ και τον Ισμαήλ. Αρχικός πυρήνας της πόλεως φαίνεται ότι υπήρξε η Κάαβα, ένας, καθώς συνάγεται από την αραβική ιστοριογραφία, μικρός τετράπλευρος περιβόλος δίχως στέγη, λίγο ψηλότερος από άνθρωπο, χτισμένος από λίθους δίχως κονίαμα. Εντός του περιβόλου ευρίσκετο η ιερή πηγή Ζέμζεμ. Γύρω από το ιερό ήταν χτισμένα σπίτια σε τόσο μικρή απόσταση, ώστε όταν ο χαλίφης Όμαρ θέλησε να τον διευρύνει αναγκάστηκε να γκρεμίσει αρκετά σπίτια.

Όμως η Κάαβα ευρισκόμενη σε κακή κατάσταση κατεδαφίστηκε και ξαναχτίστηκε από τους Κοραϊσίτες (την πατριά του Μωάμεθ), όταν ο Μωάμεθ ήταν 35 ετών, δηλαδή κατά το 608 μ.Χ. Η ανοικοδόμηση επετεύχθη και με την χρήση ξυλείας κάποιου ναναγίου, οπότε και χτίστηκε από εναλλασσόμενες στρώσεις πέτρας και ξυλείας 16 και 15 αντιστοίχως. Φαίνεται ότι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι, διότι όταν το 683 κατεστράφη από πυρκαγιά, οι κάτοικοι της Μέκκας ανακάλυψαν ότι και το ξύλο αποτελούσε το οικοδομικό υλικό. Η Κάαβα της εποχής του Μωάμεθ δεν θα πρέπει λοιπόν να ήταν ίδια με την παλαιά η οποία αναγόταν στον Αβραάμ. Σε κάθε περίπτωση ήταν ανάλογη μιας ναοδομίας η οποία ήταν διαδεδομένη στην Αραβία προπάντων κατά τους μεταχριστιανικούς χρόνους.

Το σχήμα του ιερού ήταν πλέον περίπου κυβικό και η θύρα υπερυψωμένη και όχι ισόγεια όπως πριν. Η στέγη στηριζόταν επί 6 στύλων σε δύο σειρές, επί των οποίων ήταν ζω-

γραφισμένοι προφήτες, άγγελοι και δέντρα σύμφωνα με τον Άζρακι. Στον πλησιέστερο προς την θύρα στύλο υπήρχε ζωγραφισμένος ο Αβραάμ και η Παναγία με τον Χριστό στην αγκαλιά.

Ωστόσο η αρχιτεκτονική της δεν ήταν πρωτότυπη ούτε στην τοιχοδομία της, διότι τα ίδια στοιχεία ευρίσκονται σε ναούς του 9ου αιώνα στην Αβησσυνία, αν και νεώτεροι, αλλά και στον αξιωματικό οβελίσκο του Εζανά του 4ου αιώνα.

Άλλωστε αρχιτέκτων της Κάαβας ήταν ο Μπακούμ, ναυαγός του πλοίου του οποίου η ξυλεία χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή, το όνομα του οποίου θεωρείται παραφθορά της αβησσυνιακής προφοράς του Αβακκούμ.

Η αβησσυνιακή επίδραση δεν είναι φυσικά τυχαία και δεν οφείλεται απλώς στην γειτνίαση της Αβησσυνίας προς την αραβική χερσόνησο. Ήδη οι Αιθίοπες κατά τα μέσα του 6ου αιώνας είχαν καταλάβει την Υεμένη και είχαν δημιουργήσει μια ανεξάρτητη ηγεμονία για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, οπότε κατελύθη από τους Πέρσες. Είχαν μάλιστα στο ενεργητικό τους μία αποτυχημένη εκστρατεία κατά της Μέκκας, καθώς όμως και την οικοδομή στην Σάναα της λεγόμενης Κελίς, μιας λαμπρής εκκλησίας που χτίστηκε ή ανακαινίστηκε το 2ο τέταρτο του 6ου αιώνα.

Αλλά και στο Νατζράν υπήρχαν 3 εκκλησίες, σύμφωνα με τον βίο του Αγ. Γρηγορίου. Μία εξ αυτών, το μαρτύριο του Αγ. Αρέθα, πιθανότατα ταυτίζεται με την λεγόμενη Κάαβα του Νατζράν. Κατά την περιγραφή του Μπάκρι, ήταν τετράπλευρη και η είσοδος ήταν στην κορυφή μιας κλίμακος. Κατά τον Ιμπν αλ-Κάλμπι είχε τρούλλο από δέρματα, κατά το στύλο της αιθιοπικής εκκλησίας του Ντεμπρά Νταμό στην Αιθιοπία. Δεν θα αναφερθούμε περισσότερο στην προϊσλαμική περίοδο και αν έγινε αυτή η εκτενής αναφορά ο σκοπός ήταν να πάρει ο αναγνώστης μια ιδέα, έστω και αμυδρή, για την πολιτισμική κατάσταση της αραβικής χερσονήσου.

Παρά πολλά πράγματα παραμένουν ακόμη αδιερεύνητα, όμως μόνο δεχόμενοι την ύπαρξη ενός αστικοποιημένου πολιτισμού που διέθετε την δική του δυναμική (έστω και με πολλές έξωθεν επιδράσεις) μπορούμε να ερμηνεύσουμε την πρωτοτυπία στην οικοδομική δραστηριότητα των Αράβων αμέσως μετά τις πρώτες κατακτήσεις (κυρίως του Ιράκ, της Συρίας και της Αιγύπτου).

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται δηλαδή ανήκουν στις ακόλουθες κατηγορίες:

- α) Υιοθέτηση ξένων στοιχείων
- β) Επανερμηνεία και διαφορετική χρήση ξένων στοιχείων
- γ) Νέα, μη προϋπάρχοντα στοιχεία.

Το ζητούμενο βέβαια είναι μία συνολική ερμηνεία η οποία θα πρέπει να μπορεί να εξηγήσει γιατί και πώς οι άνθρωποι ενός παλαιού κόσμου με ισχυρές και παγιωμένες αντιλήψεις εγκαινίασαν μια νέα δημιουργική περίοδο δίχως να είναι οι ίδιοι απαραίτητως εξισλαμισμένοι, και ακόμη κατά πόσον υποκρύπτεται μια ιδεολογική φόρτιση, δηλαδή η θεολογία που έφερε το Ισλάμ, πίσω από αυτήν την νέα δημιουργική κατεύθυνση.

Η αρχιτεκτονική των Ομμεϊάδων

Ήδη από την εποχή του Μωάμεθ εμφανίζονται τα πρώτα στοιχειώδη χαρακτηριστικά που αποτέλεσαν τα βασικά μέρη του τζαμιού, του διαμορφωμένου δηλαδή τόπου της κοινής προσευχής της ισλαμικής κοινότητας.

Ας δούμε όμως πρώτα τα γενικά χαρακτηριστικά ενός τζαμιού.

Ένα τζαμί, οποιασδήποτε περιόδου και αρχιτεκτονικής μορφής, θα πρέπει να διαθέτει κατά πρώτον νερό, για την τελετουργική πλύση των πιστών πριν από την προσευχή. Ακολούθως θα πρέπει να διαθέτει έναν τοίχο προσανατολισμένο προς την Μέκκα, που λέγεται κίμπλα, και ο τοίχος να διαθέτει μία κόγχη έστω και ανάγλυφη μόνο ή απλώς σχεδιασμένη από το έδαφος όσο το ύψος ενός ανθρώπου περίπου, η οποία λέγεται μιχράμπ. Δεξιά της, κοιτώντας την μιχράμπ, ευρίσκεται το μινμπάρ, ένα είδος υπερυψωμένου θρόνου με σκαλιά (συνήθως ξύλινη κατασκευή), από όπου γίνεται το κήρυγμα της Παρασκευής, οπότε και λαμβάνει χώρα η επισημότερη προσευχή της εβδομάδας, αν και η χρήση του καθιερώθηκε και γενικεύθηκε μέσα στα πρώτα 130 χρόνια του Ισλάμ.

Ο μιναρές ωστόσο είναι μια όχι πολύ μεταγενέστερη εξέλιξη, διότι, όταν ο Μωάμεθ έδωσε εντολή στον Μπιλάλ, έναν απελεύθερο μαύρο και από τους πρώτους οπαδούς του, να καλέσει τους μουσουλμάνους για προσευχή, αυτός ανέβηκε στη στέγη ενός σπιτιού, κάτι που συνηθιζόταν μέχρι πολύ αργότερα.

Το σημαντικό είναι ότι ευθύς εξ αρχής αυτά τα βασικά στοιχεία καθώς και η διάταξη του χώρου εκφράστηκαν αρχιτεκτονικώς εντελώς ξεκάθαρα παρά τις διάφορες παραλλαγές, όπως θα περιγράψουμε ευθύς αμέσως.

Τα πρώτα τζαμιά που χτίστηκαν έξω από την αραβική χερσόνησο ήταν:

Βασόρα	635/665
Κούφα	638/670
Ιεροσόλυμα	637+
Φουστάτ	641-2

Το τζαμί της Βασόρας θεμελιώθηκε γύρω στο 635 και αρχικώς, σύμφωνα με τον Μπαλάδουρι, ήταν απλώς μια χάραξη εντός της οποίας προσεύχονταν οι πιστοί δίχως κάποιο κτίσμα.

Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, που παραδίδει πάλι ο Μπαλάδουρι, ήταν περικλειστο από έναν καλαμένιο φράχτη.

Το τζαμί που ιδρύθηκε στην Κούφα ήταν εξ ίσου πρωτόγονο στην κατασκευή.

Μιλώντας για καλαμένιο φράχτη ίσως φαντάζεται κανείς κάτι εντελώς πρόχειρο και πρωτόγονο, όμως παρατηρώντας την τεχνική κατασκευής των οικιών που εφαρμόζουν οι κάτοικοι των ελών του Ν. Ιράκ, μπορεί κανείς άνετα να μιλήσει ακόμη και για αρχιτεκτονική.

Σε γενικές γραμμές πλέκονται καλάμια που αποτελούν στύλους μεγάλου πάχους και πηγνυνται στο έδαφος. Κατά μήκος τους πλέκονται άλλοι στύλοι, λεπτότεροι, αντικρουστά, οι οποίοι λυγίζονται ώστε οι κορυφές τους να προσεγγισθούν και να προσδεθούν για να αποτελέσουν τον σκελετό της οικίας. Τα διαστήματα μεταξύ των στύλων καθώς και η οροφή καλύπτονται με δύο πλέγματα σε θέση τοίχων και στέγης.

Το ένα πυκνό και αδιαπέραστο από φως και το άλλο αραιό. Και τα δύο είναι συνήθως κινητά και κατά βούληση αναδιπλώνονται ώστε να μπαίνει φως και αέρας ή όχι.

Οι κατοικίες αυτές διαθέτουν θύρες και παράθυρα κατά τον ίδιο τρόπο και είναι διαφορετικών μεγεθών, ακόμη και 3-4 μέτρα στο ύψος, αλλά και το εμβαδόν τους μπορεί να προσφέρει μεγάλη ευρυχωρία ακόμη και για μεγάλες συναθροίσεις.

Όπως και αν έχει το πράγμα το τζαμί της Κούφας ήταν τετράγωνο και περικλειόταν από ένα χαντάκι και μία στεγασμένη κιονοστοιχία 200 πήχων στο μήκος, που διέτρεχε παράλληλα την Κίμπλα, δηλ. τον νότιο τοίχο. Οι στύλοι ήταν μαρμάρيني, παρμένοι από κτήρια των Λαχμιδών Αράβων πριγκήπων της Χίρα (περίπου 7 χλμ. μακριά). Η κιονοστοιχία αυτή ήταν κατά την μαρτυρία του Τάμπαρι ανοιχτή από όλες τις πλευρές ώστε οι προσευχόμενοι μπορούσαν να κοιτούν προς τα έξω.

Ένα χαρακτηριστικό των πρωιμότερων τζαμιών και μάλιστα των αραβικών είναι ακριβώς το ότι αποτελούνται από μία αυλή περικλειστή από τοίχο με εσωτερικές κιονοστοιχίες, ενώ ο τοίχος έχει πολλές ανοιχτές εισόδους, ενίοτε μάλιστα και από την πλευρά της Κίμπλα, δηλ. της κατευθύνσεως της προσευχής. Το γιατί διαθέτουν τα πρώιμα τζαμιά εισόδους από όλες τις κατευθύνσεις ενώ το κλίμα δεν ενδείκνυται για κάτι τέτοιο δεν είναι ξεκάθαρο, αφού μία αμμοθύελλα αρκεί για να επιφέρει προβλήματα.

Πιθανόν να τονίζεται ο χαρακτήρας της ισότητας όλων των πιστών, αφού δεν έχει ακόμη προσαρμοστεί η αρχιτεκτονική του τζαμιού σε απαιτήσεις επισήμων πομπών μιας αυστηρά ιεραρχημένης κοινωνίας. Ως το 661 που δολοφονήθηκε ο Αλή, ο 4ος «ορθόδοξος» χαλίφης (αλ-χαλίφατου ρ-ράσιντ), ο χαλίφης ήταν μετά βίας κάτι περισσότερο από *primus inter pares* και ήταν ο ίδιος ο χαλίφης που, ως ιμάμης, διηύθυνε την προσευχή στο τζαμί.

Αυτός ο χαρακτήρας της απλότητας και της εξομοίωσης όλων των πιστών μέσα στο Ισλάμ αντανακλάται λοιπόν και στην αρχιτεκτονική.

Το 665, επί των ημερών της ομμεϊαδικής δυναστείας, τα πράγματα πλέον αλλάζουν σε ό,τι αφορά την δυναστική ιδεολογία. Αυτό βρίσκει την αντιστοιχία του και στην αρχιτεκτονική, αφού τώρα πια πρέπει να εξυπηρετηθούν νέες ανάγκες. Η δυναστεία των Ομμεϊαδών, με κοσμική αντίληψη για τον χαρακτήρα του κράτους, μόλις 30 χρόνια από τον θάνατο του Μωάμεθ (632), προσπαθεί να ελέγξει τις αραβικές φυλές που δεν θεωρούν αυτονόητη την εξουσία τους και την οικογενειοκρατία που την διέπει.

Στο Ιράκ βρίσκουμε την εποχή αυτή τον Ζιγιάντ ιμπν Αμπίχι, κυβερνήτη της περιοχής, με έδρα την Βασόρα.

Εκεί ακριβώς επεξέτεινε το προϋπάρχον τζαμί χρησιμοποιώντας οπές πλίνθους, κοινάμα και ξύλινη στέγη, ενώ οι κίονες ήταν πλέον πέτρινοι και το έδαφος στρώθηκε με χαλίκι, ώστε να μη σηκώνεται σκόνη. Όλα αυτά για να αποσπάσει τους Άραβες από τα μικρά τζαμιά της φυλής του καθενός, ώστε να τους ελέγχει καλύτερα προσελκύνοντάς τους στο μεγάλο τζαμί.

Στην Κούφα, πέντε χρόνια αργότερα (670) ο ίδιος κυβερνήτης συγκέντρωσε μη μουσουλμάνους τεχνίτες για να του κτίσουν, όπως επιθυμούσε, ένα οικοδόμημα δίχως προηγούμενο.

Ο πρωτομάστορας ή αρχιτέκτονας ήταν ένας από τους τεχνίτες του Χοσρόη, και έβαλε να φέρουν στύλους από το Τζάμπαλ Αχβάς σε σπονδύλους, τους οποίους θα τρυπούσαν κατά τον διαμήκη άξονα για να ρίξουν μολύβι, που θα στερέωνε τους σπονδύλους μεταξύ

τους. Διέθετε πύλες και η οροφή ήταν 15 μ. σε ύψος. Ακόμη και το 1184 όταν ο Ίμπν Τζουμπάιρ το επισκέφθηκε, του έκανε μεγάλη εντύπωση που η κίμπλα είχε πέντε αψίδες και οι στύλοι υψώνονταν δίχως να συνδέονται με τόξα ως την οροφή. Φαίνεται ότι το σύστημα της οροφής ήταν όμοιο με ένα αποδάνα, μία υπόστυλο αίθουσα των παλαιών περσών βασιλείων.

Το τζαμί είχε εμβαδόν περίπου 100×108. Με τις ανασκαφές στη δεκαετία του 60 διεπιστώθη ότι τα θεμέλια έφθαναν ως τα 2 μ. υπογείως και στηρίζονταν στα θεμέλια ενός παλαιότερου τζαμιού.

Σημαντική όμως ήταν και η διαπίστωση ότι το ισλαμικό διοικητήριο-ανάκτορο ήταν συνδεδεμένο με το τζαμί με κοινό τοίχο. Το κτήριο αυτό, ας μου επιτραπεί να το ονομάσω εδώ ανάκτορο, αφού φαίνεται ότι είχε μια παρεμφερή χρήση, ήταν μία τετράγωνης κατόψεως οικοδομή εντός ενός τετραγώνου περιβόλου.

Ο περιβόλος χτισμένος με παχείς τοίχους και ημικυκλικούς συμπαγείς πύργους είχε από την εσωτερική πλευρά διάφορους βοηθητικούς χώρους.

Το καθεαυτό διοικητήριο ήταν επίσης τετράγωνο με επίσης ημικυκλικούς (αρχικά τετράγωνους) πύργους και στον άξονα Β-Ν. Στο κέντρο του ήταν ένας μεγάλος χώρος σχεδόν σταυροειδής επίσης κατά τον άξονα Β-Ν.

Αφήνοντας τους διάφορους άλλους χώρους του ανακτόρου που δημιουργούν μια πολύπλοκη κάτοψη, ο μεγάλος αυτός κεντρικός χώρος αναπτύσσεται κατά μήκος του άξονα Β-Ν ως εξής:

Από τον Νότο, από μια μικρή αυλή εισήρχετο ο επισκέπτης σε έναν προθάλαμο σταυροειδή, ισοσκελή, με τρούλλο. Από αυτόν εξήρχετο σε μία τρίκλιτη αίθουσα, όπου το μεσαίο κλίτος χωριζόταν από τα άλλα δύο με τρεις στύλους σε κάθε πλευρά: στο τέλος του τρίκλιτου αυτού χώρου ανοιγόταν μια αυλή πλατύτερη προς τα δεξιά και αριστερά, ενώ στο τέρμα της αυλής ένας μικρός χώρος, σαν στενή συνέχεια της αυλής, χωριζόταν με δύο στύλους από την αυλή και τα πίσω του μικρά διαμερίσματα. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οπτές πλίνθοι και σπόλια (μέλη άλλων κτηρίων σε δεύτερη χρήση) από την Χίρα και πάλι.

Αν επιμείναμε σε αυτές τις περιγραφές των πρωιμότερων και δυστυχώς μόνο ως τα θεμέλια σωζομένων κτηρίων είναι για να καταδειχθεί ότι οι αραβικές φυλές που εξήλθαν από την αραβική χερσόνησο κατακτώντας όλη την τότε Οικουμένη πλην του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους διέθεταν ήδη δικές τους αντιλήψεις για όλους τους τομείς του πολιτισμού, τις οποίες εμπλούτισαν από τα τοπικά στοιχεία που βρήκαν στις διάφορες περιοχές.

Έτσι, βλέπουμε το ανάκτορο-διοικητήριο της Κούφας να βασίζεται σε παραδοσιακές σασανιδικές μορφές σε ό,τι αφορά την τρίκλιτη αίθουσα ή τον θολωτό σταυροειδή χώρο ή το σταυροειδές της μεγάλης αυλής και τους ημικυκλικούς συμπαγείς πύργους (Κασρ-ε Σιρίν, Νταιλγάν, Κις, Κασρ Μουκάτιλ κ.λπ.). Οι ίδιες οι αραβικές παραδόσεις μαρτυρούν για Πέρσες αρχιτέκτονες (αν είναι δόκιμος ο όρος) ή πρωτομάστορες εν πάση περιπτώσει ή και άλλων εθνικότητας.

Το τετράγωνο σχήμα με τους ημικυκλικούς πυργίσκους, από πέτρα αυτήν την φορά, το ξαναβρίσκουμε σε όλη την περιοχή της Συρίας ως την Ιερικό και από τον Ιορδάνη ως τον Ευφράτη. Αυτά τα λεγόμενα κάστρα της ερήμου που έχτισαν οι Ομμεϊάδες πρίγκιπες και χαλίφες θεωρούνται ότι έχουν τις αρχιτεκτονικές τους απαρχές στα ρωμαϊκά μεθοριακά καστέλλια της περιοχής.

Όμως η μορφή των πύργων, η δομή και η χρήση τους δεν συμβαδίζουν με αυτήν των ρωμαϊκών φρουριών. Μπορούν, όσο και αν είναι απροσδόκητο, να συγκριθούν μάλλον με την μοναστηριακή αρχιτεκτονική της περιοχής (σε ό,τι αφορά το σχέδιο και την χρηστική δομή).

Το γιατί χτίστηκαν παραμένει άγνωστο και μόνο θεωρίες έχουν προταθεί. Ήταν ησυχαστήρια των πριγκίπων και των χαλιφών, περιστασιακά ανάκτορα για την ρύθμιση των σχέσεων του χαλίφη με τους νομάδες Άραβες, κέντρα ζωογόνησης της ερήμου και σταθμοί προμηθειών ή ταχυδρομείου; Ας ελπίσουμε ότι η έρευνα θα φανερώσει στο μέλλον περισσότερα.

Η κατασκευή τους είναι συνήθως όσο ενός διώροφου ή τριώροφου κτηρίου, το υλικό είναι πέτρα και οι τοίχοι είναι ενισχυμένοι με ημικυκλικούς πύργους. Οι εισοδοί είναι συνήθως μνημειακές με ανάγλυφες διακοσμήσεις.

Μερικά από αυτά σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση, όπως το Κουσίρ Άμρα, το οποίο διαφέρει αρχιτεκτονικώς, ή το Κάσρ Χαράνε στην Ιορδανία, ενώ άλλα, όπως το Μοάττα (το μεγαλύτερο) ή το Χιρματου'λ-Μάφτζαρ (το παραδοξότερο), έξω από την Ιεριχώ, είναι σωροί ερειπίων.

Στη Μοάττα π.χ. συναντούμε και πάλι (όπως είδαμε και στην Κούφα) την μεγάλη κεντρική αυλή που οδηγεί σε τρίκλιτη αίθουσα της οποίας το μεσαίο κλίτος καταλήγει σε έναν ιδιαίτερο χώρο που στην Μοάττα είναι τρίκογχος.

Και πάλι ο άξονας B-N καθορίζει την οικοδόμηση του κτηρίου. Διεπιστώθη όμως ότι οι διαγωνίως τεμνόμενοι άξονες του τετραγώνου σχήματος του όλου κτηρίου είναι καθοριστικοί για την διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων (διαπιστώθηκε η χρήση μίας βασικής μονάδας μήκους, του έλλ., 57,66 εκατοστών). Το εντυπωσιακότερο είναι η διακόσμηση της πρόσοψης του καστελλιού της Μοάττα. Μία ζώνη από ορθογωνίους πελεκητούς λίθους με ύψος περίπου 3 μέτρα και εξαγωνικούς πύργους εισόδου (τουλάχιστον στη βάση) όριζε την νότια πρόσοψη.

Η ζώνη αυτή είναι ανάγλυφη. Ένα οριζόντιο ζικ ζακ με μεγάλους ρόδακες μέσα στις γωνίες του μοτίβου καθορίζει την βασική εικόνα. Όλη η επιφάνεια είναι σκαλισμένη με φυτικά μοτίβα που ξεπηδούν από αγγεία στην βάση κάθε τριγώνου του ζικ ζακ. Δεξιά και αριστερά του αγγείου απεικονίζονται φανταστικά ζώα όπως γρύπες, κένταυροι, Σενμούρφ (σώμα λέοντος, φτερά και ουρά παγωνιού).

Τα φυτικά μοτίβα δεν είναι άλλο παρά άμπελος που περιελίσσεται και δημιουργεί σπειρές, ενώ είναι και αυτή γεμάτη από πουλιά και φανταστικά ζώα.

Αξιοσημείωτο στη διακόσμηση είναι το ότι τα μοτίβα της άμπελος και των ζωικών μορφών ακολουθούν, ως μετεξέλιξη όμως, την παράδοση της ύστερης αρχαιότητας της Α. Μεσογείου. Από την άλλη, ζώα όπως το Σενμούρφ, μοτίβα όπως το ζικ ζακ και οι ρόδακες έλκουν την προέλευσή τους από την προϊσλαμική περσική παράδοση.

Ο τοίχος της δεξιάς πλευράς από την είσοδο είναι και ο εξωτερικός τοίχος του τζαμιού που υπήρχε εντός του καστελλιού. Εδώ η διακόσμηση είναι ίδια πλην του ότι η άμπελος δεν περιέχει ουδεμία ζωϊκή μορφή αλλά μόνο την στυλιζαρισμένη άμπελο. Όμως δεν είναι οι μόνες παραστάσεις ζωντανών μορφών που βρίσκουμε στο πρώιμο Ισλάμ. Η ανακάλυψη των ομμεϊαδικών καστελλιών και οι ανασκαφές σε αυτά επιφύλαξε πολλές εκπλήξεις. Όχι μόνο θωράκια και ανάγλυφες διακοσμήσεις των προσόψεων, αλλά ακόμη και τοιχογραφίες και αγάλματα.

Στη Μοάττα ένα λιοντάρι, στο Μάφτζαρ γυμνόστηθες γυναίκες και στο Κάσρ αλ-Χάιρ αλ-Γάρμπι (το δυτικό) ο ίδιος ο χαλίφης σε δύο τύπους: ως σασανιδής βασιλεύς βασιλέων και ως ρωμαίος αυτοκράτορας. Και στο Μάφτζαρ βρίσκουμε πάλι την γλυπτή απεικόνιση του Ουαλίντ Β'.

Ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας όμως δεν είναι ούτε η ζωγραφική ούτε η γλυπτική που βρέθηκε αλλά τα ψηφιδωτά (όχι σε όλα τα καστέλλια).

Ιδίως το ψηφιδωτό στο Μάφτζαρ (τέλη 8ου αιώνας) επί του εδάφους των λουτρών αποτελεί εξαιρετικό έργο. Έχει σχήμα αψιδωτό και απεικονίζει ένα μεγάλο δέντρο με καρπούς. Αριστερά του δέντρου δύο γαζέλες βόσκουν ειρηνικά ενώ δεξιά του δέντρου ένας λέοντας κατασπαράσσει μία γαζέλα.

Εξαιρετικής ποιότητας είναι και το μωσαϊκό του υπολοίπου δαπέδου, το οποίο, αν και έχει μόνο γεωμετρικά μοτίβα, είναι τεράστιο σε μέγεθος.

Τα κτίσματα όμως των Ομμενιτών που είναι περίφημα για τα μωσαϊκά τους μέχρι σήμερα (αν και όχι μόνο για αυτά) είναι το μεγάλο τέμενος στη Δαμασκό και το Τέμενος του Βράχου στα Ιεροσόλυμα.

Το Τέμενος του Βράχου χτίστηκε από τον χαλίφη Άμπντου 'λ-Μάλικ και ολοκληρώθηκε το έτος 691/692. Βρίσκεται περίπου στο μέσον ενός μεγάλου τετράπλευρου υψώματος απέναντι από το Όρος των Ελαιών, στη θέση που βρισκόταν ο ναός του Σολομώντος. Από ό,τι φαίνεται, ο βράχος, ο οποίος περικλείεται από το ομώνυμο μνημείο, ήταν το θυσιαστήριο του αρχαίου εβραϊκού ναού. Σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση ο Αβραάμ εκεί θέλησε να θυσιάσει τον Ισαάκ και από εκεί αναλήφθηκε ο Μωάμεθ στον ουρανό σύμφωνα με την ερμηνεία της σούρας 17,1 των μουσουλμάνων θεολόγων. Ο βράχος αυτός έχει ύψος 1,5 μέτρο και από κάτω του ένα σπήλαιο 7x5 μέτρα περίπου. Το οικοδόμημα που περικλείει τον βράχο είναι ένα οκτάγωνο με τρούλλο στη μέση, ύψους 30 μέτρων περίπου, με τέσσερις εισόδους σύμφωνα με τα σημεία του ορίζοντα. Ο βράχος περιβάλλεται στο εσωτερικό του κτηρίου από ένα εσωτερικό κυκλικό περιστύλιο και από ένα δεύτερο οκταγωνικό. Η διακόσμηση έχει διατηρηθεί στο εσωτερικό του κτηρίου σε μεγάλο βαθμό κατά την αυθεντική μορφή. Τα περιστύλια αποτελούνται από κολόνες με κορινθιακά κιονόκρανα και διακόπτονται από μεγάλους πεσσούς επενδεδυμένους με ορθομαρμαρώσεις. Τα περιστύλια καταλήγουν σε τόξα τα οποία είναι διακοσμημένα με ψηφιδωτά που απεικονίζουν στυλιζαρισμένα φυτά, αγγεία και άλλα καινοφανή μοτίβα. Στο εσωτερικό μέρος του τυμπάνου, όπου απλώνονται τα ψηφιδωτά, υπάρχει και μία ζώνη με κουφική γραφή, η οποία τονίζει την μοναδικότητα του θεού κατ' αντιδιαστολή προς το τριαδικό δόγμα. Οριζόντιες ανάγλυφες διακοσμήσεις στους ορθοστάτες απεικονίζουν στυλιζαρισμένες έλικες από φύλλα ακάνθου, ενώ τα μοτίβα των ιδίων των ψηφιδωτών προσπαθούν να δημιουργήσουν ένα νέο ύφος και νέους τύπους και πάλι με τον συνδυασμό ανατολικών και δυτικών στοιχείων. Ο τρούλλος δεν είναι δυστυχώς ο αυθεντικός αλλά έχει επανειλημμένως ανακαινιστεί από τον Σαλαδινό, τους Μαμελούκους και τους Οθωμανούς. Η σημερινή εξωτερική διακόσμηση είναι επίσης οθωμανικής περιόδου από γαλάζια κεραμικά πλακίδια με γεωμετρικά σχέδια και αραβική καλλιγραφία. Στην αρχική του μορφή όμως ήταν διακοσμημένο με μωσαϊκά και στην ζώνη πάνω από το έδαφος με ανάγλυφες μαρμάρινες διακοσμήσεις διαφορετικές απ' ό,τι οι σημερινές. Η αιτία για την οποία χτίστηκε είναι, σύμφωνα με όσα μας παραδίδουν οι Άραβες ιστορικοί, όπως ο

Γιακούμπ, αφ' ενός μεν η προσπάθεια του χαλίφη Άμπντου 'λ-Μάλικ να αποδιναμώσει το προσκύνημα προς την Μέκκα, αφού εκείνη την περίοδο είχε περιέλθει υπό την επιρροή των αντιπάλων του. Ο Μουκάντασι αναφέρει ότι ο χαλίφης θέλησε αφετέρου να δημιουργήσει ένα μνημειώδες αντίβαρο στην χριστιανική αρχιτεκτονική της περιοχής και με την ακτινοβολία του μνημείου να δώσει περισσότερο κύρος και ακτινοβολία στην νέα θρησκεία. Η μορφή του κτηρίου προέρχεται ξεκάθαρα από την χριστιανική αρχιτεκτονική και μάλιστα σχετίζεται με τα λεγόμενα μαρτύρια, ταφικά μνημεία χριστιανών μαρτύρων, αλλά και με ροτόντες της ευρύτερης περιοχής όπως ο καθεδρικός ναός των Βόστρων.

Το άλλο σπουδαίο κτίσμα των Ομμεϊαδών είναι το μεγάλο τζαμί της Δαμασκού, η οποία υπήρξε άλλωστε και η πρωτεύουσά τους ήδη από την εποχή του Μωάβια (κυβέρν. 661-680). Το μεγάλο τζαμί των Ομμεϊαδών στην Δαμασκό οικοδομήθηκε από τον Ουαλίτ Α' μεταξύ 706-715. Είναι ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο διαστάσεων 100×158 και καταλαμβάνει τον χώρο όπου κάποτε υπήρχε ο ναός του Διός (1ου αι. μ.Χ.), ο οποίος μετετράπη αργότερα σε ναό του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού.

Αρχικά, με την κατάληψη της Δαμασκού από τους Άραβες κατελήφθη ο μισός ναός, όπως ήταν αρχικώς η γενική πρακτική των μουσουλμάνων. Αργότερα πίεσε ο χαλίφης τους χριστιανούς να του πουλήσουν τον υπόλοιπο ναό.

Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο χριστιανικός ναός βρισκόταν στην θέση του αρχαίου ναού, στο κέντρο του χώρου, και περιβαλλόταν από μία αυλή και έναν υψηλό περίβολο με τέσσερις τετράγωνους πύργους στις γωνίες. Από αυτό διατηρήθηκε ο περίβολος με προσθήκες και τροποποιήσεις φυσικά.

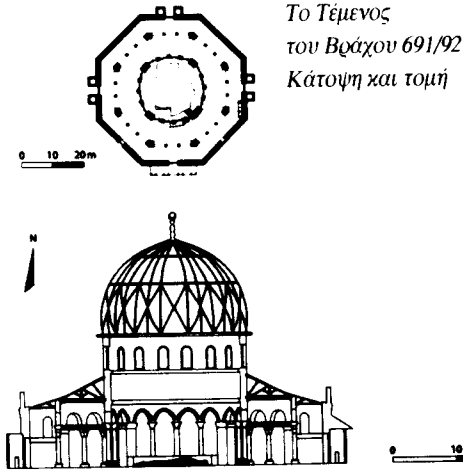
Στην νότια πλευρά, παραλλήλως προς τον τοίχο με διεύθυνση από Ανατολικά προς τα Δυτικά, οικοδομήθηκαν τρία κλίτη που διαχωρίζονταν από κιονοστοιχίες και τέμνονταν καθέτως από ένα κλίτος στο κέντρο κατά τον άξονα Β-Ν. Αυτός ο χώρος κατελάμβανε το ήμισυ περίπου του εμβαδού ενώ το υπόλοιπο παρέμεινε ως αυλή. Επάνω στο μεσαίο κλίτος οικοδομήθηκε ένας τρούλλος. Οι τέσσερις πύργοι του περιβόλου του παλαιού ειδωλολατρικού ναού διατηρήθηκαν ως μιναρέδες και ο αριθμός τους επηρέασε το τζαμί της Μεδίνας που χτιζόταν τότε, το οποίο απέκτησε επίσης τέσσερις.

Ο περίβολος διαθέτει και δεύτερο όροφο ο οποίος στηρίζεται επί κιονοστοιχίας που διακόπτεται από πεσσούς. Τόσο μέσα στο κτίσμα όσο και στον περίβολο οι κιονοστοιχίες φέρουν μία μικρότερη επάνω τους και κατόπιν την στέγη. Η όλη οικοδομή δείχνει ανάλαφρη με αυτόν τον τρόπο και ιδιαίτερας ευρύχωρη, δίχως όμως κανείς να αισθάνεται ότι καταπλάκωνεται από τον όγκο του κτηρίου. Εδώ πρέπει να προστεθεί ότι όλο το κτήριο, τόσο ο εσωτερικός χώρος του τζαμιού όσο και οι κιονοστοιχίες του περιβόλου, ήταν καλυμμένο με μωσαϊκά, από τα οποία μικρό μέρος, αλλά σημαντικό, σώζεται ως σήμερα. Σε γενικές γραμμές απεικονίζονται δέντρα και κτήρια δίχως ανθρώπους ή ζώα στην όχθη ενός ποταμού.

Τα μοτίβα, ιδίως των απεικονιζομένων κτηρίων, ακολουθούν τα βυζαντινά πρότυπα ενώ τα γεωμετρικά κυρίως σασανιδικά.

Σε ό,τι αφορά την ερμηνεία των μωσαϊκών οι απόψεις δίστανται: είτε πρόκειται για μια απεικόνιση της ίδιας της Δαμασκού (κατά την επικρατούσα αντίληψη) είτε ότι απεικονίζει τον παράδεισο.

Δυστυχώς το 1893 καταστράφηκε το υπέροχο αυτό οικοδόμημα από πυρκαγιά, και η

Το Τέμενος
του Βράχου 691/92
Κάτοψη και τομή

αναστήλωση και η συμπλήρωση των μωσαϊκών υπήρξαν δυστυχώς κακής ποιότητας. Το κτήριο όμως δίνει παρ' όλα αυτά ακόμη μια καλή ιδέα για το πώς ήταν αρχικά. Οι τεχνίτες που το έχτισαν προέρχονταν από διάφορα μέρη της ισλαμικής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με παπύρους που βρέθηκαν στην Άνω Αίγυπτο (του έτους 701) απεστάλησαν τεχνίτες για την κατασκευή, κι ακόμη ο αυτοκράτορας από την Κωνσταντινούπολη έστειλε ψηφοθέτες για τα μωσαϊκά μετά από αίτημα του χαλίφη. Εξαιρετικά είναι επίσης τα καθαρωτά παράθυρα από μονοκόμματο

σκαλιστό μάρμαρο. Η επίδραση αυτού του τζαμιού στην μετέπειτα ισλαμική αρχιτεκτονική υπήρξε καθοριστική, όχι μόνο για τα αμέσως μεταγενέστερα κτίσματα, τα οποία βασίστηκαν στο μεγάλο τζαμί της Δαμασκού (π.χ. το τζαμί του Χαλεπιού), αλλά και για τα μεταγενέστε-

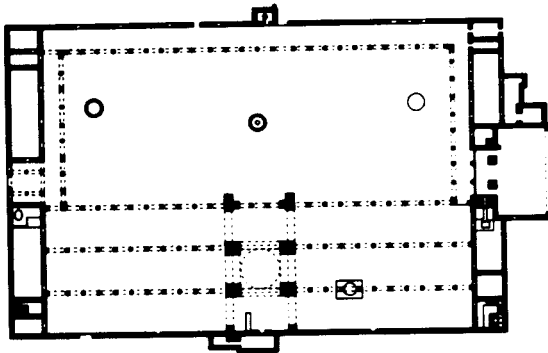

Το εσωτερικό του Τεμένους του Βράχου και η είσοδος στο σπήλαιο

ρα όπως το τζαμί της Άμιδας (Ντιάρμπακιρ) του Μάλικ Σαχ (11ος αι.). Την επίδραση μεμονωμένων στοιχείων την βρίσκουμε σε πλήθος μεταγενεστέρων κτηρίων.

Σε γενικές γραμμές μπορεί κανείς να πει ότι η αρχιτεκτονική των Ομμεϊαδών έχει δύο κύριους εκπροσώπους:

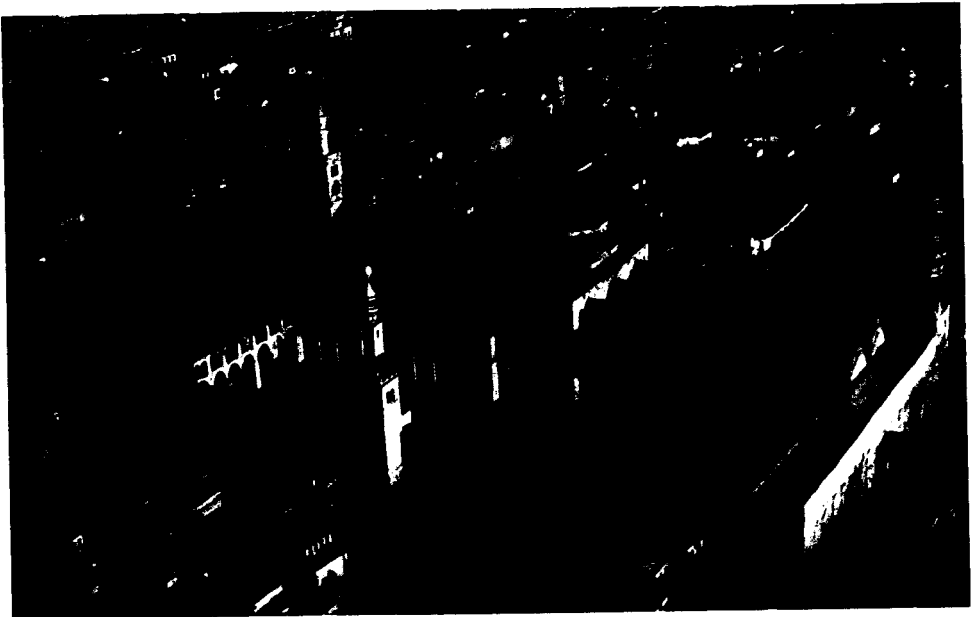
Α) Το υπόστυλο τζαμί, ένα μεγάλο τετράπλευρο κτήριο, το οποίο είναι χωρισμένο σε αυλή με περιστύλιο και στεγασμένο χώρο, ο οποίος είναι διαρθρωμένος με κιονοστοιχίες που τον χωρίζουν σε κλίτη παράλληλα προς τον τοίχο της κίμπλα (την κατεύθυνση προς την Μέκκα). Οι κιονοστοιχίες της αυλής αυξάνονται με τον καιρό σε αριθμό ώστε να διαρθρώνονται και αυτές σε κλίτη κάθετα όμως προς την κίμπλα. Οι μιναρέδες παραμένουν πε-

0 10 20m

ριορισμένοι σε αριθμό (πλην εξαιρέσεων) και έχουν τετράγωνο σχήμα με γλυπτή διακόσμηση (για το μεγάλο τζαμί της Δαμασκού μαρτυρείται ότι και οι μιναρέδες του ήταν καλυμμένοι με μωσαϊκά). Επίσης καθιερώνεται σιγά σιγά αλλά σταθερά η μορφή του μιχράμπ ως κόγχης, το οποίο, ενώ κατά μία μαρτυρία ήταν απαγορευμένη μορφή ακριβώς επειδή παραλέμπει στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, τελικώς επικρατεί.

Το μεγάλο τζαμί των Ομμεϊαδών στη Δαμασκό. α) Κάτοψη, β) Γενική άποψη

Β) Τα καστέλλια της ερήμου, τα οποία όμως μετά την πτώση της δυναστείας των Ομμεϊάδων εγκαταλείπονται – αν και όχι αμέσως.

Ιδιαίτερος χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση των οικοδομημάτων αυτών, η οποία αντλεί την εικονογραφία της απ' ευθείας από την τέχνη της ύστερης αρχαιότητας και την σασανιδική Περσία. Αυτό οφείλεται και σε πρακτικούς λόγους, αφού είτε οι τεχνίτες ήταν χριστιανοί είτε οι χαλίφες επιθυμούσαν κάτι ανάλογο προς τα προϋπάρχοντα αλλά και επειδή ήταν η εικαστικώς κατανοητή γλώσσα του χώρου και της εποχής. Οι νέες αρχιτεκτονικές μορφές εξυπηρετούσαν συν τοις άλλοις και νέες χρήσεις, ώστε οι παλαιότερες μορφές να μην είναι πλέον και τόσο συμβατές προς τις νέες ανάγκες.

Με την αποκοπή του Λεβάντε από την υπόλοιπη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία λόγω της αραβικής κατακτήσεως, η κληρονομιά της αρχαιότητας ακολουθεί πλέον νέες κατευθύνσεις στην ισλαμική επικράτεια. Η παραμονή της έδρας του χαλιφάτου στην Δαμασκό όμως και η επίδραση από την τέχνη του ψηφιδωτού, η οποία παραμένει κατ' ουσίαν μια αποκλειστικότητα της Κωνσταντινούπολης, καθώς και η χρήση σπολιών (ιδίως κιόνων και περιθύρων) από ελληνορωμαϊκά και χριστιανικά μνημεία δεν επιτρέπει στην διαφοροποίηση αυτή να λάβει μεγάλη έκταση.

Με την πτώση της δυναστείας και την άνοδο των Αββασιδών (750) μετατίθεται το κέντρο βάρους της ισλαμικής αυτοκρατορίας στο Ιράκ, οπότε νέες μορφές εμφανίζονται οι οποίες εξαφανίζουν την «ελληνίζουσα» εικόνα της ομμεϊαδικής τέχνης.

Οι Ομμεϊάδες εξοντώνονται άπαντες πλην του Άμπντου 'ρ-Ραχμάν, ο οποίος καταφεύγει στη μακρινή Ισπανία, όπου και καταφέρνει να ιδρύσει ανεξάρτητο κράτος, το οποίο αργότερα ανακηρύσσεται επίσης σε χαλιφάτο των Ομμεϊαδών όμως της Ισπανίας.

Εκεί προσπάθησαν οι Ομμεϊάδες να μετεμφυτεύσουν την παράδοσή τους από την Συρία, όχι όμως με έναν συντηρητισμό ή αρχαϊσμό, αλλά με μια ανάπλαση των παλαιών στοιχείων και με πολλούς νεωτερισμούς, που οδήγησαν στα αριστουργήματα της Γρανάδας και της Αλάμπρας, τα οποία όμως εδώ δεν θα μας απασχολήσουν αφού είναι πασίγνωστα.

Η πρόσοψη του Καστελλίου της Μσάττα και η βάση του αριστερού πύργου της εισόδου

Η αρχιτεκτονική των Αββασιδών

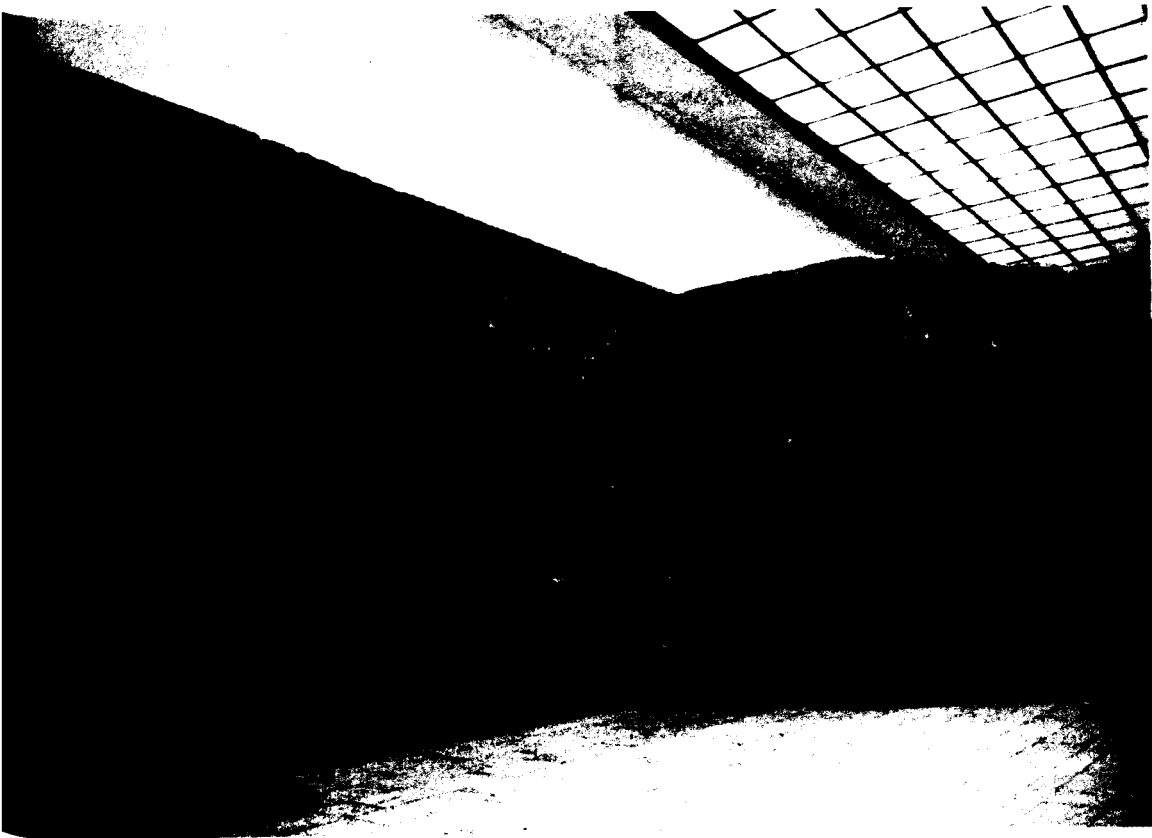
Με τους Αββασίδες εκτός από την αλλαγή του ύφους των ήδη καθιερωμένων κτηριακών τύπων κάνει την εμφάνιση του και κάτι ακόμη. Αυτό είναι ο κήπος, ο οποίος κατά τις επόμενες περιόδους μπορεί να λάβει τεράστια έκταση. Επιπλέον οι Αββασίδες γίνονται σημαντικοί οικιστές πόλεων και μάλιστα πόλεων πρωτεύουσών όπως η Ράκκα, η Σαμάρρα και η Βαγδάτη, ενώ το Φουστάτ και το Καΐραουάν (Τυνησία) των Ομμειάδων αντανακλούν κυρίως τις αυτόματες στρατιωτικές ανάγκες.

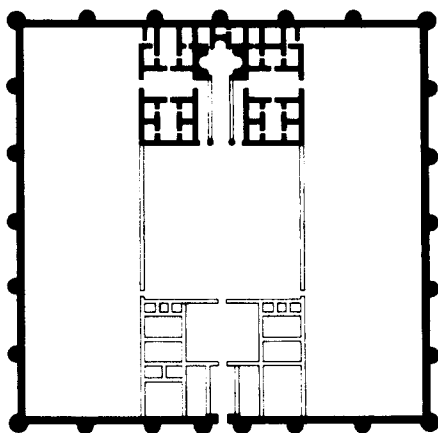
Αφού λοιπόν το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας μετατέθηκε προς τα ανατολικά, ακολουθήθηκαν πλέον παραδόσεις που προσιδιάζαν περισσότερο στο πνεύμα της Ανατολής και με το ιρανικό στοιχείο να διεκδικεί πλέον την πρωτοκαθεδρία.

Πέντε περίπου χρόνια μετά τον θρίαμβο των Αββασιδών πέθανε ο αρχηγός και πρώτος Αββασίδης χαλίφης, ο Άμπου 'λ-Αμπάς. Τον διαδέχτηκε ο γιος του αλ-Μανσούρ (754), ο οποίος ξεκίνησε να αναζητεί μια κατάλληλη τοποθεσία για να οικοδομήσει την πρωτεύουσά του.

Την 1η Αυγούστου 762, έχοντας πλέον αποφασίσει για την τοποθεσία, έγραψε να σταλούν τεχνίτες από τις γύρω περιοχές: Συρία, Μοσούλη, Δ. Περσία και Ν. Ιράκ.

Η οικοδόμηση ξεκίνησε μόνο μετά την συγκέντρωση χιλιάδων ανδρών. Σύμφωνα με

0 10 20 m

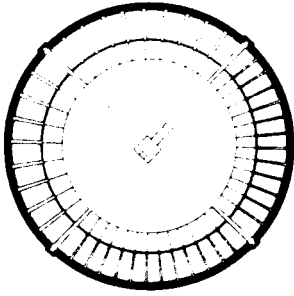
Κάτοψη του Καστελλίου της Μάαττα
(Ιορδανία 74-44) 144x144 μ.

νω τους και τρούλλο, καθώς και 28 πύργοι από πύλη σε πύλη. Στην εσωτερική του περιφέρεια εκτεινόταν η οικιστική περιοχή, η οποία χωριζόταν σε τέσσερα τμήματα λόγω των εισόδων του τείχους, που με τοξοστοιχίες προεκτεινόταν μέχρι το εσωτερικό της πόλης. Στο κέντρο της πόλης ένας κυκλικός περιτειχισμένος χώρος περιέβαλλε το ανάκτορο και το Μεγάλο Τζαμί. Το ανάκτορο του αλ-Μανσοού στο κέντρο ήταν τετράγωνο με μία μεγάλη σφραγγοειδή αίθουσα ανοιχτή στη μία πλευρά της (ιβάν), και πάνω της άλλο έναν χώρο με τρούλλο, τον φημισμένο Πράσινο Τρούλλο. Το τζαμί ήταν χτισμένο από ωμές πλίνθους και ξύλινους διπλούς στύλους. Δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο, αφού οι επόμενοι χαλίφες το γκρέμισαν και το έχτισαν μεγαλύτερο. Ο αλ-Μανσοού όμως δεν έχτισε μόνο την Βαγδάτη. Στη βόρεια Συρία ίδρυσε την Ράφικα, (η «Συνοδος» της αρχαιότερης Ράκκα). Παραδίδεται ακόμη ότι ακολουθήθηκε το πρότυπο της Βαγδάτης και, πράγματι, τα σωζόμενα τείχη έχουν πεταλοειδή μορφή. Στο κέντρο βρισκόταν το τζαμί χτισμένο από πλίνθους και με ημικυκλικούς συμπαγείς πύργους στους εξωτερικούς του τοίχους. Κατά την συνήθη πρακτική, οι εξωτερικές επιφάνειες επενδύονταν με οπτές πλίνθους. Σήμερα σώζονται μόνο τμήματα των εξωτερικών τοίχων, η τοξοστοιχία που διαχωρίζει τον στεγασμένο χώρο από την αυλή και ο μεγάλος κυλινδρικός μιναρές. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι όχι μόνο δεν είχαν όλα τα τζαμιά μιναρέδες, αλλά και οι μιναρέδες δεν είχαν την χρήση που έχουν σήμερα. Ο μουεζίνης, δηλαδή, ανέβαινε στην στέγη για το κάλεσμα της προσευχής, ενώ ο μιναρές ήταν περισσότερο σημείο αναφοράς του τζαμιού, ώστε να φαίνεται από μακριά η θέση του στον ταξιδιώτη. Η Ράκκα-Ράφικα έγινε η μεγαλύτερη πόλη της Συρίας και η δεύτερη σε μέγεθος μετά την Βαγδάτη, ώστε ο περιφημος Χαρούν αρ-Ρασίντ προτίμησε το 796 την Ράκκα αντί της Βαγδάτης. Κατά τα δώδεκα χρόνια που έμεινε εκεί έχτισε ένα μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα που έφθανε τα δέκα τετραγωνικά χιλιόμετρα και περιελάμβανε συνολικά είκοσι οικοδομικά συγκροτήματα. Στο κέντρο βρισκόταν τα διαμερίσματά του, ενώ

τον Τάμπαρι, η χάραξη επί του εδάφους έγινε με γραμμές από στάχτη. Το σχέδιο της πόλεως, ακολουθώντας τις αρχαίες ανατολικές παραδόσεις, ήταν κυκλικό, όπως το Φιρουζαμπάντ, η πόλη Γκουρ που ίδρυσε ο Αρντασίρ Α΄ (224-241) στο ΝΔ Ιράν.

Οι εργασίες άρχισαν την στιγμή που όρισε ο αστρολόγος Ναουμπάχτ. Έως το 766-7 οι εργασίες είχαν ολοκληρωθεί.

Τα τείχη είχαν κατασκευαστεί από ωμές πλίνθους ενώ οπτές είχαν χρησιμοποιηθεί για τους θόλους και τους τρούλλους. Η πόλη περιβαλλόταν από διπλό τείχος και τάφρο. Το τείχος συμπλήρωναν τέσσερις πύλες (ΒΑ, ΝΑ, ΝΔ, ΒΔ) που έμοιαζαν σήραγγες, με μία μικρή αίθουσα υποδοχής από πά-

0 200 400m

Αναπαράσταση του αρχικού σχεδίου της Βαγδάτης

στα γύρω κτίσματα η οικογένειά του, η αυλή και στρατιωτικά τμήματα. Οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με λευκό γύψο και ανάγλυφες διακοσμήσεις (κυρίως άμπελο). 125 χλμ βορείως της Βαγδάτης, ο διάδοχος του Χαρούν αρ-Ρασίντ ίδρυσε μία νέα πόλη, την Σαμάρρα. Οι ανασκαφές στην πόλη αυτή υπήρξαν σημαντικές για την μελέτη της ισλαμικής τέχνης, αφού εδώ διαπιστώθηκε η παγίωση του αββασιδικού ύψους, το οποίο φθάνει ως την περιφέρεια της τεράστιας αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό είναι το γιγάντιο μέγεθος των οικοδομών, όπως το τζαμί της Μαλβίγια στην Σαμάρρα, με τον σπειροειδή μιναρέ που φθάνει τα πενήντα μέτρα σε ύψος. Κατά τα άλλα, τα τζαμιά κρατούν σε γενικές γραμμές την εικόνα που δίνει το τζαμί της Ράκκα. Η Μαλβίγια, δηλαδή, διαθέτει ημικυκλικούς συμπαγείς πύργους, πολλές εισόδους σε όλες τις πλευρές και βάσεις πεσσών των οποίων τα κλίτη διέτρεχαν παράλληλα τον τοίχο της κίμπλα. Το σύνολο είχε διαστάσεις 239×156 μέτρα, ενώ η αυλή 156×139, και χτίστηκε από τον χαλίφη Μουταουάκιλ (847-861). Το γυαλί τυγχάνει ευρύτερας χρήσεως στην διακόσμηση, ενώ χρησιμοποιούνται και ορθομαρμαρώσεις. Αν και έχει συσχετιστεί η σπειροειδής μορφή του μιναρέ με τα ζιγκουράτ της αρχαίας Βαβυλώνας, δεν φαίνεται ωστόσο να έχουν σχέση.

Το ύψος της περιόδου των Αββασιδών υπήρξε το μέτρο και για τις επαρχίες, όπου επέδρασαν βέβαια και άλλα στοιχεία. Και ενώ στον ιρανικό χώρο δεν σώζεται κάτι αξιόλογο, στην Αίγυπτο το τζαμί του Ιμπν Τουλουίν (οικοδ. 876-879), του σχεδόν ανεξάρτητου κυβερνήτη της, αποτελεί ένα υπέροχο δείγμα της αρχιτεκτονικής αυτής.

Το τζαμί της Ράκκα και η αυλή με τον μιναρέ (ύστερος 8ος αιώνας)

Την όψη του χαρακτηρίζουν οι ορθογώνιοι πεσσοί, με κίονες στις γωνίες τους, και τα οξυκόρυφα τόξα με ανοίγματα μεταξύ τους, επίσης υπό μορφή οξυκορύφων αφίδων.

Η επίδραση του αββασιδικού διακοσμητικού ύφους φθάνει έως την χριστιανική τοπική τέχνη, όπως στο Ντάιρου σ-Σουριάνι (914), την μονή των Σύρων δηλαδή, στην έρημο της Νιτρίας.

Εμφανίζονται, επίσης, και ταφικά μνημεία για πρώτη φορά, αφού βέβαια είναι η εποχή που παγιώνεται και ο ισλαμικός μυστικισμός και οργανώνεται σε σχολές, ώστε η ταφική αρχιτεκτονική να λάβει ακόμη μεγαλύτερη έκταση.

Τότε εμφανίζεται η σταλακτιτική διακόσμηση, και γίνεται τόσο δημοφιλής ώστε παραμένει μέχρι σήμερα ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία της ισλαμικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης.

Η Αίγυπτος και η Βόρειος Αφρική

Οι Αγλαβίδες (από το 800-909, με την κατάληψη του Καΐραουάν από τους Φατιμίδες) έχουν να επιδείξουν ορισμένα σπουδαία και πρωτότυπα δείγματα, όπως το τζαμί του Καΐραουάν (νοτίως της Τύνιδος) ή το Μεγάλο Τζαμί της Τύνιδος.

Χονδρικά μπορεί κανείς να πει ότι ακολουθούν το σχέδιο του τζαμιού της Δαμασκού, ενώ η αντικατάσταση των κίωνων από πεσσούς, όπως στο τζαμί της Σούσσε, φανερώνει την αββασιδική επίδραση. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικός είναι ο μιναρές του τζαμιού του Καΐραουάν που είναι τετράγωνος με ελαφρά πυραμιδοειδή κλίση και δύο μικρότερους ορόφους, ώστε να εμφανίζει μια πολύ έντονη ομοιότητα με τις περιγραφές του Φάρου της Αλεξανδρείας.

Θα κλείσουμε εδώ με τους Φατιμίδες, την τελευταία σημαντική δυναστεία με καθαρά αραβικό χαρακτήρα, αν και οι θρησκευτικές τους αρχές απέκλιναν κατά πολύ από το συν-νιτικό Ισλάμ.

Ξεκινώντας από το Μάγρεμπ καταλαμβάνουν το Φουστάτ (969) και ιδρύουν το Κάιρο (970). Το Κάιρο αρχικά υπήρξε μια πόλη αποκλειστικώς για τον φατιμίδη χαλίφη και τον στρατό του, αν και υπήρχαν καταστήματα για τον εφοδιασμό των κατοίκων. Τα ανάκτορά τους δυστυχώς κατεστράφησαν, αλλά γνωρίζουμε ότι απέναντι από το ανάκτορο του αλ-

Το μεγάλο τζαμί της Σαμάρρα του Χαλίφη Μουταουάκκιλ (848-852) και η Μαλβίγια (ο σπειροειδής μιναρές)

Μουίζ χτίστηκε τον καιρό του αλ-Αζίζ (975-996) άλλο ένα ανάκτορο και η πλατεία ανάμεσά τους διέτιθετο για τις τελετές τους. Το ανατολικό περιελάμβανε κήπους και ιππόδρομο, ενώ ήταν και η έδρα της κυβερνήσεως και υπηρεσιών όπως του θησαυροφυλακίου και της στρατιωτικής διοικήσεως. Από την πλατεία δια της Χρυσής Πύλης ήταν η είσοδος προς το ανάκτορο, πάνω από την οποία υπήρχε ένας εξώστης, ώστε ο φατιμίδης χαλίφης να παρακολουθεί τις επίσημες εκδηλώσεις. Μία σειρά από ταρατσες, αίθουσες, κήπους με ανοικτές θολωτές αίθουσες μπροστά (ιβάν) αποτελούσαν, σύμφωνα με τις πηγές, τα ανάκτορα. Τα διαμερίσματα διέθεταν μία τετράγωνη εσωτερική αυλή προς την οποία ανοίγεται μία κύρια αίθουσα με προθάλαμο, και η αίθουσα πλαισιώνεται από δύο άλλους χώρους. Τα ανάκτορα ήταν διακοσμημένα με μάρμαρο και χρυσό, σκηνές κυνηγιού κ.λπ. Και πραγματικά τα ευρήματα των ανασκαφών επιβεβαιώνουν την μεγαλοπρέπεια και τον πλούτο. Αλλά και η βιβλιοθήκη περιελάμβανε, καθώς λέγεται, σαράντα αίθουσες με βιβλία όλων των επιστημών, καθώς και των «επιστημών της αρχαιότητας», και ξεπερνούσε τους διακόσιους χιλιάδες τόμους. Συγχρόνως, οικοδομήθηκε και το τζαμί του αλ-Αζχαρ, κέντρο της σιιτικής, τότε, διδασκαλίας στην Αίγυπτο, αφού η δυναστεία των Φατιμίδων υπήρξε ετεροδόξη. Οι σημερινοί μιναρέδες και ο τρούλλος της εισόδου στο στεγασμένο τμήμα του τζαμιού περιλαμβάνει μεταγενέστερες προσθήκες. Κατά τα άλλα, ο πυρήνας της οικοδομής διατηρεί το γνωστό ύψος του υποστύλου τζαμιού, του οποίου το στεγασμένο μέρος είχε δεκαεννέα κλίτη με τρούλλο πάνω από τον χώρο μπροστά στο μιχράμπ (την κόγχη της κίμπλα). Ο θόλος είναι διακοσμημένος με επιγραφές και στυλιζαρισμένη άμπελο, ενώ η διακόσμηση προσανατολίζεται κατά το ύψος του τζαμιού του Ιμπν Τουλούν. Πάνω από τους κίονες της αυλής, τον επιχρισμένο τοίχο διακοσμούν ρόδακες και ρηχές κόγχες και την στέγη οδοντωτές επάλξεις. Οι επάλξεις επί των τζαμιών, αλλά και των ανακτόρων, είναι κάτι συνηθές για τον χώρο της Μ. Ανατολής, και ιδίως του Ιράκ και της Συρίας, από την αρχαιότητα. Ακόμη και οι πύλες της νέας πόλης παρουσίαζαν μια φροντίδα που ξεπερνούσε το χρηστικό επίπεδο ώστε να προστίθεται και κάποια λιτή διακόσμηση. Πολύ σημαντικό, αν και μικρό σε μέγεθος, είναι το τζαμί του Άκμαρ στο Κάιρο (1125). Εδώ σηματοδοτείται το πέρασμα από τον ανάγλυφο γύψο στην ανάγλυφη πέτρα. Τα στυλιστικά του χαρακτηριστικά απαντώνται στην Αίγυπτο και μετά την πτώση των Φατιμίδων, παρ' όλο που η διακόσμηση αυτή αποπνέει σιιτική ιδεολογία και σε ό,τι αφορά τις αφηρημένες γεωμετρικές μορφές. Χαρακτηριστική ακόμη είναι η εξάπλωση των ταφικών μνημείων, που συνήθως είναι κυβικά κτίσματα με πολυγωνικό τύμπανο και τρούλλο.

Η σταδιακή διάσπαση της αββασιδικής αυτοκρατορίας και η επικράτηση τοπικών στοιχείων δημιουργούν μια ποικιλομορφία τόσο μεγάλη που δεν θα μπορούσε να περιληφθεί εδώ. Ούτως ή άλλως, η παρουσίαση αυτή, αποσπασματική καθώς ήταν, στόχο είχε να δώσει μια εικόνα της εξέλιξης της αραβοϊσλαμικής αρχιτεκτονικής χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, αφού εκτός των άλλων υπάρχουν ακόμα άλυτα προβλήματα, που αφορούν σε σημαντικότερα κτίσματα, έστω και αν οι πηγές παρέχουν αρκετές πληροφορίες.

Βιβλιογραφία

Bosworth, C. E.: *The Islamic Dynasties*, Εδιμβούργο 1980.

Creswell, K. A. C.: *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Revised and supplemented by James W. Allan 1989.

———: *Early Muslim Architecture*, 2 τ., Νέα Υόρκη 1979.

Finster, B.: *Arabien in der Spätantike*. Archäologischer Anzeiger, Βερολίνο 1996.

Hattstein, M. & P. Delius (εκδ.): *Islam. Kunst und Architektur*, Κολωνία 2000.

Hillenbrand, R., *Islamic Architecture. Form, function and meaning*, Εδιμβούργο 1994.

Καλλιγραφία, Απόσπασμα μιας λέξης στα maghribi